

RADU Pavel Gheo
(Universitatea de Vest din
Timișoara)

Ambivalența lingvistică în creația Hertei Müller

Abstract: (Linguistic Ambivalence in Herta Müller's Creation) The paper focuses on the status of the German writers from Romania, before and after 1989, and their complex relationships with the Romanian literature and culture. It also questions the Romanian-German writers' literary identity from a national and cultural perspective. Although the popular definition of a national literature generally associates it with a national language (the language of the ethnic majority), the so-called minority literature of the German writers from Romania challenges this definition. The theorists, the literary critics, and even the authors involved in the dispute offer contradictory opinions on the subject, thus confirming the ambiguous position these writers hold in the intermediary space encompassing both the German and the Romanian cultures.

The paper analyses further the cultural connections between the Romanian and the German-Romanian writers (mainly during the Communist period). A short survey of the status granted to the German-Romanian writers in the literary histories and dictionaries of the Romanian literature throughout the last decades completes a comprehensive image of a literature that challenges the traditional, language-centred definition of a national literature.

Keywords: Romanian-German, literature, nation, literary history, affiliation

Rezumat: Lucrarea de față se concentrează asupra statutului scriitorilor germani din România de dinainte și de după 1989 și asupra complexe relații a acestora cu literatura și cultura română. De asemenea, ea analizează identitatea literară a scriitorilor româno-germani dintr-o perspectivă națională și culturală. Deși definiția populară a literaturii naționale o asociază în general cu o limbă națională (limba etniei majoritare), așa-numita literatură minoritară a scriitorilor germani din România pune sub interogație respectiva definiție. Teoreticienii și criticii literari, ba chiar și scriitorii implicați în polemică avansează opinii contradictorii asupra subiectului, confirmând astfel poziția ambiguă pe care o dețin acești autori în spațiul intermediar ce include atât cultura germană, cât și pe cea română. Lucrarea mai analizează și conexiunile culturale dintre scriitorii români și cei româno-germani (în special în perioada comunistă). O scurtă trecere în revistă a statutului atribuit scriitorilor româno-germani în istoriile literare și dicționarele de literatură română din ultimele decenii completează o imagine cuprinzătoare asupra unei literaturi ce pune la încercare definiția tradițională, centrată pe limbă, a literaturii naționale.

Cuvinte-cheie: româno-german, literatură, națiune, istorie literară, apartenență

Pentru toți istoricii literari, fie ei din România sau din Germania, Herta Müller reprezintă ceea ce s-ar putea numi „o nucă tare“. Inclasificabilă sau greu clasificabilă, ea nu poate fi fixată cu fermitate în nici una dintre cele două literaturi într-o cartografiere făcută cu mijloace tradiționale, fondată pe criterii cum sunt cel lingvistic ori cel etnic, ba nici măcar printr-un decupaj teritorial, în care harta unei literaturi se suprapune, mai mult sau mai puțin perfect, pe harta politico-administrativă a unei țări. Istoricii și teoreticienii literari din România o ignoră adesea, pe temeiul criteriului lingvistic: este o scriitoare de limbă germană, așadar se plasează în afara spațiului literaturii române. În Germania nu puține sunt vocile critice care îi evidențiază alteritatea (est-europenismul ori chiar românitatea), fie pentru a îi elogia prospețimea viziunii – care uneori este doar o altă denumire a exotismului –, fie pentru a-i critica inaderența la temeile specifice Germaniei și literaturii germane. Singurul atribut necontestat al apartenenței ei rămâne cel regional, care în acest context nu este subsumat

automat celui național. Afirmția lui Cosmin Dragoste, conform căruia, „cu toate că, după părerea majorității criticilor literari, Herta Müller este una dintre cele mai importante autoare ale literaturii germane actuale, ea va rămâne mereu «Herta Müller din Banat» (eventual din România) și nu, așa cum ar fi firesc, doar Herta Müller“ (Dragoste 2007, 66), ilustrează o stare de fapt, care ascunde o întortocheată fugă de identitate și, în același timp, un sinuos parcurs biografic și scriitoricesc. Nimic însă nu poate motiva absența autoarei româno-germano-bănățene de pe o ipotetică hartă diacronică a literaturii române – sau cel puțin (ca să folosim artificul lingvistic predilect pentru astfel de cazuri limită) a literaturii din România.

Într-unul din cele mai pertinente studii asupra operei Hertei Müller, V. Glajar vorbește despre un „*HINTERSINN* (sens profund) românesc [ce] constituie stratul de profunzime al identității culturale a lui Müller, care o plasează într-un context istoric și politic românesc specific.“ (Glajar 2004, 152)¹. Această idee este valabilă în cel mai larg sens al ei. Herta Müller nu e doar o autoare care scrie în germană despre realități românești descrise din interiorul acestora. Nu e o autoare care scrie în germană în sensul tradițional. Nu întâmplător am menționat mai sus criteriul lingvistic, punându-i la îndoială primatul și relevanța decisivă. În cazul Hertei Müller acest criteriu este pus la încercare chiar de conținutul lingvistic al operei prozatoarei. Așa cum în cazul ei se pot decela identități multiple și conținute (fie că ele sunt acceptate sau – mai des – respinse), se pot decela și straturi lingvistice diferite, care modelează forma operei, influențându-i și conținutul, iar alteori chiar apar, independente ori combinate, în interiorul textelor. Herta Müller scrie în germană prin română – adică și prin română. Ocazional, scrie și exclusiv în română. Se raportează permanent la limba țării de origine și bilingvismul ei, dobândit în timp, o determină să acorde o atenție deosebită *limbii* în general, în operele de ficțiune, dar și în meditațiile din eseuri asupra naturii limbii, în care dezvăluie o parte din mecanismele lingvistice generatoare ale artei sale literare. Iar o bună parte din ele provin din spațiul lingvistic și cultural românesc. O declară adesea chiar prozatoarea, așa cum o face într-un interviu în care se definește cu un radicalism mai degrabă neobișnuit pentru ea: „Fazanul român mi-a fost întotdeauna mai aproape decât fazanul german. Și așa se petrecea cu multe lucruri, aveam deseori impresia că, în ceea ce privește structura mea, sunt româncă [*eigentlich bin ich von meiner Struktur her Rumänin*]. Cu toate că vorbesc foarte prost românește, în ceea ce privește structura, țesătura mea interioară, și ceea ce mă convinge cu adevărat, chiar la poezie și senzualitate, sunt româncă [*auch an Poesie und an Sinnlichkeit, bin ich rumänisch*].“ (Aguilera 2008).

Apropierea de fazanul român este o imagine ce trimite, în contextul interviului citat, la titlul unuia din romanele Hertei Müller, *Omul este un mare fazan pe lume*. Aici se revelează un alt aspect al acțiunii limbii române asupra germanei în opera scriitoarei, adesea mai puțin evident, dar, poate, cel mai prezent. Este vorba tocmai de influența acelei structuri de profunzime asupra stratului lingvistic de suprafață. Cum spuneam, gradul în care limba română a influențat stilul Hertei Müller poate constitui tema unui studiu complex și aprofundat, dar îi putem bănui amploarea dacă ținem cont de faptul că trei dintre titlurile cărților autoarei își au sursa în această limbă. Cronologic, prima este romanul menționat mai sus și despre care H. Müller spune în același interviu publicat în *Akzente*: „Am scris o poveste cu titlul *Omul este un mare fazan pe lume*. Asta este o expresie românească. În România se spune foarte des că am fost iar fazan, ceea ce înseamnă: am greșit din nou, iar nu mi-a ieșit, nici acum n-am reușit. Deci fazanul este un ratat, pe când în germană, dimpotrivă, fazanul e un lăudăros arogant. Pe mine m-a fascinat ce face limba dintr-o pasăre, ce metaforă...“ (Aguilera 2008).

¹ Traducere proprie. Ori de câte ori autorul traducerii nu este menționat, se va înțelege același lucru.

Când vorbim despre necesitatea cunoașterii contextului idiomatic *românesc* al operei Hertei Müller, spunând că absența acestei competențe ar constitui un handicap pentru cititorul străin (fie și german), nu facem un exercițiu retoric gratuit. Un exemplu relevant ni-l oferă un studiu publicat de David Midgley într-un volum coordonat de Brigid Haines și dedicat Hertei Müller. Studiul respectiv, intitulat *Remembered Things: The Representation of Memory and Separation in „Der Mensch ist ein grosser Fasan auf der Welt“*, este, pe ansamblu, unul foarte aplicat, sistematic, cu analize și intuiții remarcabile legate de romanul în discuție. Însă la un moment dat D. Midgley abordează și semnificația titlului, afirmând că „Atunci când apare prima dată, rostită de paznicul de noapte [...], imaginea sugerează forță, mândrie, siguranță de sine, aroganță, vanitate; însă în alte contexte pare să sugereze, de asemenea, și stângăcie, lipsă de noroc, strămutare și, implicit, dorința ca strămutarea să ia sfârșit, dorul după o patrie mai autentică, fapt care motivează în mod evident plecarea lui Windisch.“ (Midgley 1998, 27). Numai că sensul argotic, familiar, al cuvântului „fazan“ în limba română este unul diferit, cel descris anterior de Herta Müller și cunoscut de vorbitorii nativi de limbă română. Interpretarea lui Midgley este, pe de altă parte, complet aberantă și deformează sensul titlului și, implicit, semnificațiile mai profunde ale romanului. Astfel, opacitatea unui cod cultural interiorizat de vorbitorii limbii române și de Herta Müller a provocat în studiul amintit o eroare de interpretare ce afectează întreg paragraful explicativ și, ulterior, interpretările propuse pe baza acestei interpretări. Iar eroarea respectivă e provocată nu de necunoașterea limbii și culturii germane, ci a limbii și culturii române – indispensabile pentru înțelegerea operei Hertei Müller.

Titlul romanului ei din 1984, *Animalul inimii (Herztier)*, ne oferă un exemplu la fel de interesant. Ambele titluri sunt – păstrând terminologia gramaticală generativ-transformațională propusă anterior – structuri de suprafață. Structura de profunzime, adică titlul original, este cu totul altul. E ceea ce remarcă Lyn Marven, care observă și problema pe care o pune relația strânsă dintre limba română și limba germană în opera scriitoarei: „Titlul *Herztier* provine dintr-un joc de cuvinte în limba română – Müller a inventat termenul *inimal*, de la *inimă* și *animal*.“ (Marven 2011, 188-9). Așadar, Herta Müller a conceput acest titlu în limba română; mai mult, a inventat un cuvânt telescopat, un cuvânt-valiză în română, iar apoi l-a tradus în limba germană. Titlul românesc este (caz, poate, unic în literatura română) o retraducere, și încă una „trădătoare“, nu pentru că ar fi greșită din punct de vedere lexical ori gramatical, ci pentru că toate elogiile aduse limbajului folosit de H. Müller – forță, seducție lingvistică, poeticitate, concretețe, unicitate stilistică – se răsfrâng și asupra limbii române. Pierderea prin traducere, atâta câtă a fost, s-a petrecut la trecerea de la „inimal“ la „*Herztier*“ – retraducerea în română n-a făcut altceva decât să ofere o altă sintagmă „de suprafață“, echivalentă celei germane². Traducerea a pornit – cum e și normal – de la versiunea germană, respectând regulile de bază ale procesului, numai că în astfel de situații traducerile în română (și doar în română!) din Herta Müller regulile respective nu mai funcționează în maniera obișnuită: dată fiind influența românei asupra germanei Hertei Müller (din care ulterior se face traducerea în română!), actul traducerii ar trebui combinat cu un act de recuperare culturală și lingvistică, lucru practic imposibil. Viziunea Hertei Müller asupra lumii se concretizează la un nivel profund, interior, prin intermediul a două sisteme lingvistice, care se întrepătrund și se influențează reciproc, ceea ce explică descoperirea unor astfel de mostre de traducere din română în textul original german și sugerează chiar posibilitatea ca orice text al

² O discuție extinsă ar putea stârni problema traducerilor în alte limbi, fiindcă e limpede că varianta engleză la *Omul e un mare fazan pe lume* (titlu tradus ca *The Passport*, „Pașaportul“) și cea la *Animalul inimii (The Land of Green Plums*, „Țara prunelor verzi“) provoacă pierderi și mai consistente – atât stilistice, cât și semantice.

prozatoarei să fie, într-o oarecare măsură, și o traducere. Doar că e imposibil de stabilit cât de amplu este procesul creației/traducerii sau care e raportul dintre română și germană într-un text german. Procesul însuși este misterios, căci, din pricina unor dificultăți obiective, bilingvismul este un fenomen prea puțin studiat și rămâne în mare măsură o necunoscută. Un lucru însă e cert: afirmațiile Hertei Müller cu privire la influența limbii române asupra germanei din opera sa sunt verificabile și foarte incitante.

O dovadă suplimentară o oferă titlul unui volum de eseuri al scriitoarei originare din Banat: *Mereu aceeași nea și mereu același neică*. Titlul original – sau, mai bine zis, titlul german – al cărții, apărută în Germania în 2011, este *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel*. Se observă că în limba germană jocul de cuvinte între „nea“ și „neică“, precum și efectul eufonic creat de acesta, nu (mai) există. E evident că avem de-a face – din nou – cu un titlu gândit de autoare în limba română și apoi tradus în germană, pentru publicul ei țintă imediat. Herta Müller simte chiar nevoia să îl explice în corpul eseului care dă titlul cărții: „În română mai există și un alt cuvânt, unul poetic, pentru zăpadă: NEA. Dar în română NEA mai înseamnă și un bărbat pe care-l cunoști prea bine ca să-i spui «dumneavoastră», și prea puțin ca să-l tutuiești. În germană i s-ar spune, poate, ONKEL («unchiașule» sau «neică»)." (Müller 2011b, 114). Traducătorul român n-a trebuit decât să recupereze versiunea originală, ascunsă într-o formă lingvistică germană.

Prin urmare, pentru a scrie în germană, uneori H. Müller se folosește de limba română, în care concepe un titlu, o sintagmă, o expresie colocvială, iar apoi le traduce în germană. Cât de extins este acest proces de traducere internă (și creativă) e foarte greu de spus. Cert este că nu reprezintă unica manieră în care scriitoarea utilizează limba română pentru a crea texte literare în germană. Referințele culturale, contextualizarea istorică, citatele literare (culte sau populare), codurile culturale locale – toate contribuie la procesul de creație. Opera acestei autoare, deși scrisă în germană, e într-adevăr infuzată de română – de limba română și de cultura română.

Iar retraducerea nu se limitează doar la titluri sau la preluarea și traducerea unor texte preexistente în literatura română. În ediția germană a romanului *Încă de pe atunci vulpea era vânătorul* e inclus un poem care începe astfel:

„*Gesicht ohne Gesicht
Stirn aus Sand
Stimme ohne Stimme
Was ist noch da
Zeit ist geblieben
Zeit ohne Zeit
Was kann man ändern...*“ (Müller 1994, 126)

În traducerea românească a romanului aceste versuri sună astfel:

„Chip fără chip
Frunte de nisip
Glas fără glas
Ce-a mai rămas
Timp a rămas. [...]
Timp fără timp
Ce să mai schimb...“ (Müller 2009, 97)

Versiunea germană e iarăși mai stângace fonetic și mai săracă stilistic decât traducerea românească. La lectura unuia din eseurile prozatoarei, „Nu te duce cu gândul unde nu trebuie“, descoperim însă că procesul a fost iarăși unul invers, opus celui aparent. În eseul amintit H. Müller reia poemul inclus în roman, după care povestește că:

„...la rugămintea unor prieteni, cântăreți de rock, care compuseseră minunat-sofisticata muzică pentru o operă de «rock baroc», am scris pe-atunci pe românește câteva texte muzicale. [...] A fost o duzină de texte scrise de mine atunci, singurul lucru scris vreodată în românește, ca serviciu făcut unor prieteni.“ (Müller 2011b, 40-1).

Așadar, acest text cu nuanțe incantatorii, inclus în romanul amintit și ulterior într-unul din volumele de eseuri ale scriitoarei, e de fapt tot un text scris inițial în limba română și tradus ulterior în germană. Relația dintre traducere și original este astfel ambiguizată, cum se întâmplă frecvent la Herta Müller, unde stratul lingvistic german, aflat la suprafață, nu exclude prezența unor elemente românești la un nivel mai profund, a unui *Hintersinn* românesc. Desigur, cele câteva exemple oferite aici nu ne permit să relativizăm excesiv importanța limbii germane în opera Hertei Müller, dar dezvăluie totuși complexitatea raporturilor dintre cele două limbi, precum și influența – oricât de intermitentă și fragmentară – a românei asupra germanei. În sprijinul acestei idei, remarcăm că H. Müller pare să atribuie acestui text pe care l-a scris în română o importanță deosebit de mare, deoarece în ediția germană a volumului de eseuri, unde îl reia, odată cu povestea lui, hotărăște să includă și versiunea în limba română a textului, alăturând-o traducerii germane – iar traducerea germană e de data asta una nouă (și mai reușită decât cea anterioară):

*„Gesicht ohne Gesicht
Stirnrand aus Sand
Stimme ohne Ton
Was bleibt da schon
Zeit bleibt fürs Sterben
Was lässt sich verscherbeln...“* (Müller 2011a, 40).

În schimb, în ediția românească a volumului versiunea germană a textului nu apare, fiindcă nu are nici o justificare: textul german e dependent de cel românesc, în vreme ce reciproca nu e valabilă.

Pentru Herta Müller, care refuză orice identitate restrictivă, orice etichetă ideologică, etnică ori națională, identitatea și refugiul ei îl reprezintă tocmai limba. Și, fie pentru a evita etichetările, fie pentru că structura constitutivă i s-a modelat astfel, acest refugiu-identitate e unul dublu, așa cum a declarat-o autoarea în mai multe rânduri și cum o dovedește și opera ei. Iar dacă limba română e prezentă doar incidental sau mediat, prin intermediul germanei, prezența sa este totuși relevantă pentru creația prozatoarei.

Există însă și un volum conceput de Herta Müller în limba română, un volum de colaje intitulat *Este sau nu este Ion* și apărut în 2005 la Editura Polirom din Iași. Deși mai puțin comentat la noi, acest volum (însoțit și de un CD, pe care autoarea își recită colajele în limba română) e unul ilustrativ pentru raportul autoarei cu limba română. Însăși existența lui dovedește propensiunea Hertei Müller spre această limbă și apropierea pe care o simte față de ea, mai ales că, într-o sincronizare nu neapărat întâmplătoare, volumul de colaje în română a apărut în același an cu unul în germană, un fel de pereche a acestuia, intitulat *Die blassen Herren mit den Mokkatassen* (apărut la Carl Hanser Verlag din München în 2005).

Într-o analiză a statutului identitar al Hertei Müller, Thomas Cooper propune o redefinire a poziționării scriitoarei exilate, relativizând în acest caz particular însuși conceptul de exil: „Opera ei e o mărturie că viziunea asupra exilului ca rupere traumatică de o cultură unitară este, într-o anumită măsură, o narațiune a cărei tărie se întemeiază pe elaborarea (și, în consecință, ficționalizarea) acestui proces unitar, un proces favorizat de acea separare. Iar Müller respinge exact acest tip de ficționalizare. [...] Proza ei, colajele poetice și eseurile pun permanent sub interogație tipul acesta de concepții, sugerând un nou mod de înțelegere a amplasării exilului, nu ca spațiu din afară, ci ca *spațiu intermediar* [*space between*].“ (Cooper 2009, 475-6).

Cooper sugerează apoi că termenul de „migrant“ ar fi mult mai adecvat, căci acest fapt „ar însemna mai mult decât o simplă modificare terminologică. În vreme ce conceptul

clasic de exil tindea să considere identitățile culturale ca pe un dat și să utilizeze aceste identități ca temeuri pentru interpretarea experienței, termenul de «migrant» pune accent pe experiență ca sursă a unor identități ce se modifică permanent.“ (Cooper 2009, 493). E drept că utilizarea termenului „migrant” în cazul Hertei Müller este discutabilă, însă pe de altă parte Cooper stabilește clar că poziția scriitoarei este una intermediară, „între” cele două țări ale sale: „Opera Hertei Müller discreditează conceptele de patrii unitare și scoate la iveală amăgirile și procesele de excluziune pe care le declanșează. [...] Müller nu portretizează raporturile dintre cultura noii sale țări și cea a țării natale ca fiind marcate de ruptură și de schismă, ci mai degrabă ca pe un proces neîntrerupt de dialog și interacțiune.“ (Cooper 2009, 494). Dialogul și interacțiunea sunt pentru Cooper elementele ce definesc poziția actuală a prozatoarei, pe care o consideră acum „mai degrabă o expatriată, care călătorește în România și din România, deși când a plecat, era o exilată.“ (Cooper 2009, 494).

Este o observație ce susține ideea avansată anterior: aceea că, din perspectiva istoriei literaturii și a culturii, opera Hertei Müller se plasează în două culturi, cea română și cea germană, și e imposibil să o izolezi într-un spațiu cultural național unic. A spune că arta transgresează granițele naționale e un loc comun, dar validitatea unei asemenea tautologii se verifică cel mai bine exact în cazurile limită, așa cum este și cel al Hertei Müller.

Referințe bibliografice:

- Aguilera, Carlos A. 2008. „Mir war der rumänische Fasan immer näher als der deutsche Fasan“ (interviu cu Herta Müller), în *Akzente*, 5.
- Cooper, Thomas. 2009. *Herta Müller: Between Myths of Belonging*, in John Neubauer, Borbála Zsuzsanna Török (coord.), *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium*. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 475-496.
- Dragoste, Cosmin. 2007. *Herta Müller – metamorfozele terorii*. Craiova: Aius PrintEd.
- Glajar, Valentina. 2004. *The Discourse of Discontent: Politics and Dictatorship in Herta Müller's Hertzler (1994)*, in Valentina Glajar (coord.), *The German Legacy in East Central Europe as Recorded in Recent German-Language Literature*. Rochester, NY: Camden House, pp. 115-160.
- Marven, Lyn. 2011. *Herta Müller's „Hertzler“ („The Land of Green Plums“)*, in Stuart Taberner (coord.), *The Novel in German since 1990*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 180-194.
- Midgley, David. 1998. *Remembered Things: The Representation of Memory and Separation in „Der Mensch ist ein grosser Fasan auf der Welt“*, in Brigid Haines (coord.), *Herta Müller*. Cardiff: University of Wales Press, pp. 25-35.
- Müller, Herta. 1994. *Der Fuchs war damals schon der Jäger*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Müller, Herta. 2009. *Încă de pe atunci vulpea era vânătorul*. Traducere din limba germană de Nora Iuga. București: Humanitas.
- Müller, Herta. 2011a. *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel*. München: Carl Hanser Verlag.
- Müller, Herta. 2011b. *Mereu aceeași nea și mereu același neică*. Traducere din limba germană și note de Alexandru Al. Șahighian. București: Humanitas.

(Această lucrare a fost cofinanțată din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, cod contract: POSDRU/159/1.5/S/140863, Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice. Rețea de cercetare multiregională – CCPE.)